

On the Issue of Social Discrimination in Soviet Ukraine in the 1920s

UDC: 94:316.647.82:177.5(477)"1920/1929"

DOI: 10.15421/172263

Mykhailik ArthurPh.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3189-6535>, Step.Rudanskiy@gmail.com*Higher Educational Institution «Podillia State University» (Kamianets-Podilskiy, Ukraine)*

Abstract

The purpose of the article is to investigate social and property stratification in the society of Soviet Ukraine and to determine the importance of social discrimination for the formation of a «new man» in the interwar period. Research methods. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity and systematicity. The research used the methods of analysis and synthesis, induction and deduction, and generalization, which made it possible to focus attention on the defining elements of the named problem. Main results: The article examines the place of social and property discrimination in Ukrainian society during the period of establishment and establishment of Soviet power in Ukraine. Their importance as a means of educating a "new person" devoid of national characteristics and cultural differences is clarified. The examples illustrate the use of social and legal coercion during the formation of Stalinist totalitarianism. It has been proven that the deprivation of social and property rights was a common practice of treating all categories of the Ukrainian population in the mentioned period and was widely applied not only to individuals, but also to members of their families. Considerable attention is paid to the legal base artificially created in the 20s of the XX century. social inequality, which was reflected in all strata of the national society, designed to ensure the formation of loyalty to the authorities through state pressure and coercion. The scientific novelty consists in a comprehensive study of social discrimination and social inequality generated by it as one of the leading factors in the formation of the "new man" in the territory of the Ukrainian lands occupied by Bolshevik Russia. This makes it possible to finally refute the myth of general equality as one of the main foundations of building a communist society and to prove, on the basis of the archival documents used and the available historiography, the criminal character of Bolshevism in Ukraine in the interwar period.

Keywords: Ukraine, Soviet power, social discrimination, property inequality, communist ideology, state coercion, Stalinism

Citation: Mykhailik, A. (2022). On the Issue of Social Discrimination in Soviet Ukraine in the 1920s. *Grani*, 25(6), 6-15. <https://doi.org/10.15421/172263>

До питання соціальної дискримінації в Радянській Україні 1920-х років

Михайлик Артур*Заклад вищої освіти «Подільський державний університет» (Кам'янець-Подільський, Україна)*

Анотація

Мета статті – дослідити соціальне і майнове розшарування в суспільстві Радянської України та визначити значення соціальної дискримінації для формування «нової людини» в міжвоєнний період. Методи дослідження. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності і системності. Використано методи аналізу і синтезу, індукції і дедукції та узагальнення, що дозволило зосередити увагу на визначальних елементах названої проблеми. Основні результати: У статті розглянуто місце соціальної і майнової дискримінації в українському суспільстві періоду встановлення і утвердження радянської влади в Україні. З'ясовано їх значення як засобу виховання «нової людини», позбавленої національних ознак та культурних відмінностей. На прикладах проілюстровано застосування соціально-правового примусу в часи становлення сталінського тоталітаризму. Доведено, що позбавлення соціальних і майнових прав було звичайною практикою ставлення до всіх категорій українського населення в названий період і широко застосовувалося не тільки до окремих осіб, але й також до членів їх сімей. Значну увагу приділено правовій базі штучно створеної в 20-х роках ХХ ст. соціальної нерівності, яка відбилася на всіх прошарках національного соціуму, покликаної забезпечити формування лояльності до влади шляхом державного тиску та примусу. Наукова новизна полягає в комплексному дослідженні соціальної дискримінації та породженої нею соціальної нерівності як одного з провідних факторів формування «нової людини» на території українських земель, окупованих більшовицькою росією. Це дозволяє остаточно спростувати міф про загальну рівність як одну з головних засад розбудови комуністичного суспільства та довести, на основі використаних архівних документів та наявної історіографії, злочинний характер більшовизму в Україні у міжвоєнний час.

Ключові слова: Україна, радянська влада, соціальна дискримінація, майнова нерівність, комуністична ідеологія, державний примус, сталінізм

Цитування: Михайлик А. До питання соціальної дискримінації в Радянській Україні 1920-х років. *Науково-теоретичний альманах Грани*. 2022. Том 25. №6. С. 6-15. <https://doi.org/10.15421/172263>

Постановка проблеми. Серед багатьох міфів, створених більшовиками, чи не головне місце належить міфу про загальну рівність. Розбудова такої держави, де всі громадяни будуть позбавлені національних, матеріальних, соціокультурних й політичних відмінностей визначалася провідним завданням комуністичного майбутнього. Це гасло було закладено в марксистсько-ленінську концепцію безкласового суспільства, воно активно експлуатувалося як поза межами СРСР, так і в середині країни. Саме за його допомогою пропагандисти і агітатори пояснювали приклади заможного життя в капіталістичних країнах та порівняно незаможного в Країні Рад. Мовляв, це тому, що в СРСР всі національні багатства розподілені рівномірно, між всіма трудівниками, а на Заході є лише невеликий прошарок капіталістів-багатчів, однак лєвова більшість жителів зубожіє і змушена відчайдушно працювати аби звести кінці з кінцями. Простота такого пояснення зумовила популярність та широту використання гасла боротьби за загальну рівність аж до самого краху СРСР.

Насправді, соціальний устрій в Країні Рад був досить складним і не вписувався у створену комуністичну концепцію існування двох класів (пролетаріату й селянства) і тонкого прошарку інтелігенції. У цьому відношенні важливим завданням сучасної історичної науки є розвінчання міфу про загальну рівність в СРСР, що прислужить позбавленню радянської ментальності та комуністичних стереотипів у тих жителів сучасної України, які ще залишаються в річищі радянської ментальної парадигми.

Історіографія. Джерельною базою статті стала інформація, що міститься у фонді 1 («Центральний комітет комуністичної партії України»), описі 6 («Протоколи засідань Політбюро ЦК КП(б)У»), справі 40 і описі 20 («Документи відділів ЦК КП(б)У»), справах 749, 1777, 2009, 2010, 1852, 1854, 2454 і 2879 Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Використано також матеріали фонду 22 («Центральная контрольная комиссия коммунистической партии (большевиков) Украины»), опис 1, справа 13 названого архіву.

Стаття ґрунтується також на матеріалах Державного архіву Вінницької області. Опрацьовано документи фонду П-29 («Винницкий окружной комитет КП(б)Украины Подольской губернии»), опису 1, справи 183 і 448 та фонду П-40 («Брацлавский районный комитет КП(б)У Винницкой области»), опису 1, справи 179.

Одною з перших узагальнюючих праць з вивчення соціального устрою Радянського Союзу стала монографія Р. Бауера, А. Інкелеса та К. Клухона (Bauer, Inkeles, & Kluckhohn, 1961). На сторінках книги знайшлося місце й для проблеми розшарування тогочасного суспільства.

Більшість закордонних авторів досліджували питання на рівні СРСР або його окремих територій і не виділяли окремо Українські землі. Серед них Е. Кімерлінг (Kimerling, 1982), О. Добкін (1992), Ш. Фіцпатрік (Fitzpatrick, 1993; Фицпатрик, 2008), В. Тіхонов, В. Тяжельнікова, І. Юшин (1998), Т. Смірнова (2003).

Протягом 1980 – 1990-х років з'явилися праці Е. Кімерлінга (Kimerling, 1982), Г. Алексопулоса (Alexopoulos, 1996), В. Бровкіна (Brovkin, 1998), де позбавлення виборчих прав визначається як органічна і важлива ланка в системі політичних репресій періоду сталінізму, що перетворювала людину на громадянина «другого сорту» і об'єкт потенційних переслідувань. У працях цих авторів знайдемо побіжні відомості і щодо Радянської України.

Моделям радикализованого внутрішнього насильства проти різних категорій радянського суспільства та їх зв'язкам з зовнішніми загрозами присвячено дослідження Д. Шерера (Shearer, 2018).

Сучасна українська історіографія представлена авторами, які висвітлювали різні аспекти стратифікації суспільства Радянської України. На думку Є. Горюнової «позбавленці» стали першими жертвами політичних репресій в Радянській Україні (Горюнова, 2002, с. 88). Докладний історіографічний огляд порушеного питання в англomовній історіографії другої половини ХХ – початку ХХІ ст. зустрінемо в статті Н. Лаас (2008). А. Новікова присвятила статтю історіографії соціальної опіки в УСРР у 1919 – 1934 рр. (Новікова, 2014). С. Мешкова (2012) «позбавленців» вважає штучно сформованим владою прошарком суспільства, а Г. Стародубець та В. Стародубець (2018) – одним з перших об'єктів репресивної політики більшовиків.

Серед останніх видань відзначимо перший том чудового тритомника, надрукованого співробітниками Інституту історії України НАН України (Єфіменко, Кульчицький, Пиріг, Скальський, & Якубова, 2021). У контексті нашої проблеми автори пишуть про формування в кінці 1920 – 1930-х роках особливого ментального стану соціуму, «заточеного» на переслідування і цькування вигаданих ворогів та про особливі відразливі мутації, що відбувалися як в індивідуальній, так і в масовій свідомості під розбещувальним впливом нової «соціалістичної» реальності (Єфіменко, Кульчицький, Пиріг, Скальський, & Якубова, 2021, с. 423).

Разом з тим, праці, яка б комплексно й докладно проаналізувала соціальну і майнову диференціацію населення Радянської України в міжвоєнний період поки не створено.

Мета дослідження – дослідити роль соціальної і майнової диференціації населення Радянської України в 1920-х роках як засобу формування нового соціалістичного суспільства. На прикладах виявити загальні тенденції соціальної політики більшовизму

на території України та їх ставлення до різних категорій громадян.

Виклад основного матеріалу.

Насправді, розшарування суспільства існує у будь-якій державі, оскільки це вигідно тим, хто володіє владою. За Карлом Марксом, причина соціального розшарування полягає у різних економічних інтересах власників засобів виробництва і найманої робочої сили. З «батьком комунізму» погоджувався «батько капіталізму» Макс Вебер, який писав, що в основі соціального поділу суспільства лежать три виміри: клас (економічне становище), статус (престиж) і партія (влада). Ці три фактори, на думку вченого, взаємопов'язані через заробітки, освіту, професію тощо (Вебер, 1999, с. 26).

Однак, за умови панування тоталітарного або навіть авторитарного політичного режиму до цих факторів додається ще й психологічний вимір, а саме – ставлення людини до влади (партії, за Вебером), ступінь її відданості панівній ідеології. Підсвідомо розуміючи злочинний характер своєї влади, диктатори та їх посіпаки потребують постійного вияву лояльності та схвалення з боку тих, кого вони експлуатують і переслідують. Позбавлена основ релігійної справедливості і свободи, диктатура завжди ґрунтується на блюзнірстві і самозвеличненні, її лідерам обов'язково притаманний нарцисизм та хвороблива впевненість у правильності вибраного шляху. Нарцис при владі щиро не розуміє тих, хто не поділяє його цінності та може відмовитись від союзу з ним. Максим Віхров у чудовій статті про сучасний рашизм (прямий нащадок сталінізму) наводить з цього приводу слова видатного німецького психіатра Еріха Фромма: «В історії є чимало прикладів вождів, одержимих манією величчя, котрі «лікували» свій нарцисизм тим, що перетворювали світ під себе; такі люди мусять намагатися знищити всіх своїх критиків, оскільки голос розуму являє для них серйозну небезпеку» (Віхров, 2022). Одним із засобів нищення таких критиків в період формування сталінізму якраз і була економічна і соціальна дискримінація до тих категорій населення, які видаються хворобливій владі ворожими. Не важливо, чи мова йде про «неправильне» національне (нацистська Німеччина), чи соціальне походження (сталінський СРСР), або інші якості «ворогів».

Через це в комуністичній державі соціальна нерівність завжди носила штучний характер і виконувала, перш за все, політико-ідеологічну та виховну функцію. Для радянської влади завжди існували пріоритетні групи населення, такі як промислові робітники, політичні працівники, співробітники ЧК/ДПУ/НКВС, міліціонери, червоноармійці і члени їх родин, «жертви контрреволюції» тощо. Показово, що непрацездатні особи до них не належали. З цього приводу А. Твердовський наводить слова народного комісару

соціального забезпечення УСРР А. Виноградова, який писав на початку 1920-х років: «... Ми не можемо здійснити комуністичного забезпечення кожного непрацездатного за його потребами. Як і в інших сферах нам доводиться і в справі соціального забезпечення проводити ударну лінію, забезпечуючи у першу чергу ударні групи населення – робітників, червоноармійців – або найбільш соціально-слабкі елементи, як сім'ї, що залишилися без годувальника, постраждали від контрреволюційного та стихійного лиха» (Твердовський, 2016, с. 201).

Класова належність і соціальне походження стали головним аргументом при вирішенні багатьох практичних питань: вступ до вишу, розподіл пайків, отримання житла відразу після захоплення України. На початку 1920 р., за виразом професорки Техаського університету Шейли Фіцпатрік, при аналізі класового складу всіх радянських організацій, включаючи партію більшовиків, використовувалися дві категорії визначення класової належності – «до» і «після» революції (Фіцпатрік, 1990, с. 19). Таким чином, це був перший і головний поділ радянського суспільства: на тих осіб, які до революції вели «праведне» життя і тих, хто «грішив» проти робітників, експлуатуючи їх. Між цими двома категоріями адепти більшовизму вбачали таку велику різницю, що якраз доречним буде використання церковних понять для їх позначення. За допомогою могутньої пропагандистської машинерії вже за кілька років значна частина населення окупованої України почала так само з підозрою дивитися на колишніх «експлуаторів» незалежно від того, яку соціальну нішу вони зайняли після встановлення диктатури пролетаріату. Це не тільки виховувало лояльність до більшовизму, але й роз'єднувало українське суспільство, позбавляло його національної єдності на користь класових ознак, так високо шанованих комуністами.

До «праведників» влада віднесла найманих промислових робітників, сільських батраків і маргінальні верстви населення. Решта суспільних прошарків вважалася ворожим елементом, а, отже, з ними велася нещадна боротьба різними засобами, в тому числі шляхом соціального розшарування і дискримінації.

Поряд з соціальною йшла матеріальна дискримінація, яка також чітко регламентувалася в залежності від категорії. 1921 р. запроваджувався загальногромадянський податок, платники якого поділялися на три групи: 1) особи, які живуть з продажу власної праці; 2) особи, які отримують високі оклади, володіють дрібною власністю, але не користуються чужою працею і 3) решта громадян, які мають більш значну власність, користуються чужою працею, займаються торгівлею і т. д. Відповідно такого поділу представники першої групи платили 300 тис. руб., другої – один мільйон, третьої – три мільйона руб. Таким чином, за підрахунками

більшовицьких статистів, в Україні проживало 643 тис. платників з 192 млрд. руб. податку з першої групи, 3770 платників з 3,377 млрд. руб. з другої і 1280 платників з третьої групи мали дати 3,840 млрд. руб. (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр.749, арк. 88).

Фактично, це була перша грошова форма обкладення, яка існувала на той час паралельно з продуктовим податком. Агітпроп ЦК КП(б)У наголошував на необхідності зібрати ці гроші до зборів продподатку (восени), щоб не робити це одночасно.

У 1920-ті роки широке коло осіб було оголошено «ворожим» для влади: духовенство, дореволюційне дворянство, бувші капіталісти і непмани, значна частина селянства. Більшість з них заклеїли позбавивши виборчих прав (т. зв. «позбавленці»), що стало найбільш розповсюдженою формою соціальної дискримінації в республіці. Це автоматично призводило до підвищення оподаткування, складнощам або й неможливості влаштування на роботу, позбавляло пенсій і т. д. Причому, постанова РНК УСРР від 10 вересня 1924 р. «Про осіб, позбавлених виборчих прав» діяла не тільки на самих «позбавленців», але на їх дружин і членів родини! (Виборчі, 1927, с. 20).

18 грудня 1926 р. інструкцією ВУЦВК УСРР та РНК «Про вибори до Рад» виділялося дванадцять категорій осіб, які підлягали позбавленню виборчого права: I – особи, що користуються найманою працею в сучасний момент, II – особи, які користуються найманою працею раніше, III – особи, що живуть на нетрудовий прибуток в сучасний момент, IV – особи, що жили на нетрудовий прибуток раніше, V – приватні крамарі й посередники в сучасний момент, VI – приватні крамарі й посередники раніше, VII – службовці релігійних культів і монахи в сучасний момент, VIII – службовці релігійних культів і монахи раніше, IX – службовці й агенти колишньої поліції, X – засуджені судом, XI – божевільні та підопічні, XII – члени сімей, що знаходяться на утриманні осіб, позбавлених виборчого права» (Виборчі, 1927, с. 30).

Цей людиноненавистницький документ являє собою яскравий приклад втілення в життя комуністичної ідеології та соціальної дискримінації на її основі, оскільки під його дію підпадало надзвичайно широке коло осіб. Серед них – торговці (в тому числі й дрібні), які становили вагомий частину українського суспільства ще з другої половини XIX ст. За даними Б. А. Кругляка, темпи росту мережі постійних торгових закладів України в кінці XIX – на початку XX ст. були в 1,5 разів вищі, ніж по Російській імперії загалом, що пояснювалося більш швидкими темпами її економічного розвитку (Кругляк, 1992, с. 60).

Особливо це стосується Правобережної України, де через ряд факторів (смугою єврейської осілости,

прикордонне розташування регіону, велику частку експортованої місцевої аграрної і промислової продукції) наприкінці XIX – початку XX ст. торгівля слугувала джерелом заробітку для значної частини жителів. Причому, більшість таких торговців, з якими згодом боролася радянська влада, аж ніяк не були капіталістами. У Вінниці 1892 р. із 703 місцевих торговців тільки 17 мали річний оборот від п'яти до 15 тис. руб. У 89 з них він був у межах однієї-п'яти тис. руб., а у всіх інших не перевищував одну тис. руб., причому у 350 з них не сягав вище 300 руб. на рік (Гуменюк, 1993, с. 79).

Ще більш показовим є приклад Волинської губернії, де, за свідченням тогочасних економістів, «...вражає величезна кількість лавок та крамниць, та лише в деяких з них набереться товару більш ніж на 100 рублів» (Военно-статистическое, 1887, с. 314).

У Бердичеві можна було спостерігати єврейські крамнички, в яких жінки наторговували по 40-50 та по 70 копійок в день (Нестеренко, 1952, с. 23).

А ось свідчення їхніх дітей і онуків через якихось 30 років. З листа групи бувших торговців м. Немирова Вінницької округи в редакцію єврейської газети «Дер Штерн» від 21 квітня 1928 р.: «Над копійчаними торговцями, лавочниками, ходоками на село, «капіталістами» з капіталом у три рублі, взятих у кредит, прокляте минуло висить, немов меч, також і над нашими дітьми. Не тільки у нас нема ніякого ремесла, не тільки ми пропащі люди, але й діти наші не мають надії вирватися з проклятого кола не трудових, зайвих, безпомічних людей і потрапити на робітничу дорогу рівноправних громадян. Для наших дітей також зачинено дорогу до школи, на фабрику» (Державний архів, ф. П.-29, оп. 1, спр. 448, арк. 93).

За Законами Країни Рад бувші нетрудові «елементи» позбавлялися виборчих прав навіть кілька років після того, як покинули свої старі нетрудові заняття. Тим самим вони автоматично не могли бути членами кооперативних об'єднань, колективів тощо. (Державний архів, ф. П.-29, оп. 1, спр. 448, арк. 94).

Норму про позбавлення торговців виборчих прав містила «ленінська» Конституція СРСР (1924 р.). Вони, поряд зі священниками та іншими «ворожими» радянській владі елементами, мали платити за шкільне навчання (за умови, якщо поблизу існує школа з наявними вільними місцями). На об'єднаному засіданні Президії ВУЦВК і РНК за участі голів губернських виконкомів республіки 12 липня 1922 р. було встановлено, що Губвиконками мають право, у разі нестачі місцевих грошових засобів, запроваджувати платню за право навчання в початкових школах «за умови суворого дотримання класового принципу». Її розмір в залежності від конкретної особи встановлювали спеціальні Комісії Господарського Сприяння, які організовувалися при школах (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр.1777, арк. 145).

Ще одною формою економічних репресій проти українців стало позбавлення власного житла. Перша хвиля виселень і ущільнень в Україні припадає на початок 1920-х років, після скасування більшовиками в 1918 р. приватної власності на землю. Тоді почалися примусові «переселення» пролетарів у чужі квартири, описані Михайлом Булгаковим у романі «Собаче серце».

Друга хвиля такої дискримінації прокотилася республікою в кінці 1920-х років, після оприлюднення урядом СРСР 4 січня 1928 р. постанови про примусове виселення з націоналізованих радянською владою приміщень усіх, хто отримував прибуток більше 3 тис. крб. на рік. За даними І. В. Щербини, лише з Харкова було виселено понад 4 тис. осіб, більше 5 тис. – з Києва і кілька тисяч – з Одеси (Щербина, 2014, с. 35). Тепер житло вилучали вже в «новій буржуазії» – непманів. Лише за період з 1928 до 1930 року житловий фонд т. зв. «нетрудових елементів» скоротився на 41 % (Основные итоги, 1931, с. 64).

Такі виселення для багатьох людей стали справжньою катастрофою, враховуючи те, що протягом 1920-х років т. зв. голодна (мінімальна норма) житлової площі на одно жителя України постійно зменшувалася. Якщо 1924 р. вона становила 6,8 м², то 1927 р. лише 5,7 м². Причому, у великих адміністративних і промислових центрах ситуація була ще гіршою (Борисенко, 2003, с. 47).

Сама атмосфера, яка панувала в таких «ущільнених» громадських квартирах, побутові умови життя її мешканців, з часом виробляли особливу радянську ментальність, властиву «новій людині». Відсутність особистого простору, постійний контроль з боку сусідів на практиці реалізовували радянський принцип виховання в колективі і через колектив.

Показово, що були поодинокі випадки, коли разом із непманами за рішенням судів виселяли без розбору геть усіх мешканців, хоча вони і не належали до нетрудащих прошарків, а також випадки, коли президія окривиконкому своїм рішенням скасовувала рішення суду! (Щербина, 2014, с. 35).

До цього додамо обмеження права домовласників вільно продавати свої будинки, яке діяло з початку 1930-х років. Згідно постанови № 185 НКЮ і Головупромгоспу при РНК УСРР «Про врегулювання перевласнення денаціоналізованих будинків і права забудови приватних осіб» якщо місцеві органи влади вбачали у діях продавця спекулятивні наміри, вони мала право самостійно призначати ціну на таку нерухомість! (Збірник законів, 1931, с. 460). Ця норма відкривала перед нечесними на руку представниками влади широчезні можливості до зловживань.

Особливо принизливою для українців була станова шкільна освіта, сформована в УСРР у 1920-х роках. Натомість, міф про доступність школи та найкращу освіту в світі і зараз продовжує бути

маркером радянського менталітету для тих, хто й зараз ностальгує за Союзом. У доповідній записці об'єднаного Ринкового комітету торгівців рибного й околичних ринків м. Харкова за 1924 р. читаємо: «Стан торгівців, що мають дітей шкільного віку від 8 до 15 років погіршується тим, що вони не в змозі навчити своїх дітей грамоті і дати їм хоча б будь-яку професійну освіту. Прийом дітей торгівців в існуючі в м. Харкові радянські школи надзвичайно скрутний, якщо зовсім не закритий. Діти фактично несуть кару за гріхи своїх батьків, якщо вважати гріхом заняття батьків дрібною торгівлею. Існуюча в Харкові шкільна мережа (початкова школа і семирічка) ледве достатня для дітей шкільного віку робітників і службовців» (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 2009, арк. 51).

В Київській губернії, наприклад, на засіданні міськради від 14 серпня 1923 р. було встановлено п'ять категорій платників за навчання дітей з місячної платнею (в старих грошах): у вісім млн. руб. (перша категорія); п'ять млн. руб. (друга категорія); чотири млн. руб. (третья категорія); три млн. руб. (четверта). П'ята категорія від платні звільнялася. До неї належали діти робітників і службовців до 13 розряду включно, діти зареєстрованих безробітних червоноармійців і військових службовців (до 16 розряду включно), педагогічних працівників, незаможних селян, інвалідів війни і праці.

Платня за навчання в міських трудшколах мала вноситись двічі на рік у розмірі 35 млн. руб. за рік для міст Миколаєва, Єлисаветграда і міських поселень Єлисаветградського повіту та 18 млн. руб. – для решти міських поселень губернії. Учні, батьки яких не заплатили за навчання у визначені строки, звільнялися зі школи (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 1777, арк. 145).

На 1-е січня 1925 р. в УСРР діяло 15555 шкіл із 1795193 учнями. Серед них 13949 було з терміном навчання 1–4 роки, де навчалось 1216713 учнів (70,9 %) і лише 1606 – з терміном навчання 5–7 років, у яких здобували освіту 578480 дітей (29, %). Практично всі школи другого ступеня (5–7 років навчання) були зосереджені в містах. Натомість у селі «...велика кількість дітей не одержує освіти навіть в обсязі чотирьох класів, кидаючи школу на другому або третьому році навчання, тільки ліквідувавши свою неписьменність», як йшлося в офіційному документі (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 2010, арк. 72).

Ще більш помітною була диференціація в складі студентства вишів. Комуністична влада прагнула будь-що його роз'єднати, протиставити вихідців з робітничого середовища вихідцям з сімей службовців та інтелігенції, заможну частину – незаможним. Одним із засобів такого поділу були створення у вишах організацій студентів-незаможників. Згідно статуту таких спілок вони утворювалися за наявності

10 студентів незалежно від факультетів. Їх члени мали право брати участь у виборах факультетських студентських комітетів та загально студентського комітету (студкому) (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 1777, арк. 91).

Згідно офіційний джерел в середині 1920-х років все студентство в Радянській Україні за рівнем матеріальної забезпеченості можна було поділити на три групи:

1. Робфаківці і держстипендіяти, які повністю звільнялися від платні за навчання і бюджет яких коливався від 19 до 28 руб. на місяць. Така група складала біля 25% всього студентства вишів.

2. Друга група, яка звільнялася від оплати лише частково, складала біля 45% всіх учнів і мала бюджет від 19 до 45 руб. на місяць.

3. Третя група, яка становила біля 30% студентів і вважалася найбільш забезпеченою. Ті, хто до неї входив мали платити за навчання, а їх бюджет становив від 29 до 58 і більше руб. на місяць (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 2009, арк. 84).

Платня за навчання у вишах становила, в залежності від престижності навчального закладу, від 50 до 250 руб. на рік (новими грошима). Правда, від 20 до 30 відсотків студентів могли розраховувати на звільнення від оплати за навчання. Тут також все залежало від категорії та групи (в основу бралось соціальне походження, статки та інші чинники), на які були поділені всі здобувачі вищої освіти. (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 1854, арк. 67).

Дієвим засобом витіснення «буржуазних елементів» та інтелігенції з українських вишів була також практика «рознарядок», згідно якої певна частина абітурієнтів мала значні переваги перед іншими, оскільки вони вступали до освітніх закладів за направленням профспілкових організацій, партійних осередків, державних органів тощо.

В Одесі у 1923 – 1924 навчальному році серед усіх студентів (1914 чоловік), прийнятих на навчання, лише 67 (3,5 %) вступили індивідуально на особливі платні вакансії, а решта – за направленням від Губкомів, Губпрофрад, комсомолу, Губпрофосвіти і тд. (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 1777, арк. 9).

Ще одним потужним засобом дискримінації з боку влади були т. зв. «чистки» державних органів і установ, навчальних закладів і навіть самої більшовицької партії. Вже перша така кампанія, здійснення 1921 р. під ширмою перереєстрації студентського складу інститутів та університетів України, призвела до виключення чотирьох тисяч чоловік «різних контрреволюційних елементів» і семи тисяч тих, хто «лише вважався студентами». Масова чистка, проведена в наступному році, додала до цієї цифри ще 1500 чоловік «соціально ворожого і

політично шкідливого елементу» (Жезицький, 1997, с. 47).

«Чистки» української вищої освіти здійснювались під безпосереднім керівництвом вищих політичних органів України. Так, п'ятого січня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У за участю Петровського, Мануїльського, Лебеда, Кузнецова, Затонського, Угарова своїм рішенням запропонувало Наркомосу провести чистку вишів, при перевірці керуватися класовим принципом, звільнити з вишів «політично ворожий і антирадянський елемент» (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 6, спр. 40, арк. 1).

Уже в самій назві цих каральних акцій було закладено спробу приниження людської гідності, демонстрації з боку держави повного панування над життям і майном власних громадян. Такі «чистки» штучно поділяли колектив, привносили в нього атмосферу невпевненості в майбутньому та страху, змушували всіляко демонструвати керівництву свою лояльність та відданість партійним ідеалам.

Під час «генеральних чисток» в українських вишах, проведених у 1921 і 1922 роках, партійні органи «прикладали всі зусилля для того, щоб соціально-академічна перевірка була безболісною, академічною, з класовим характером» (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 2009, арк. 28). 1921 р. серед 56,9 тис. українських студентів було «вичищено» 11 тис. осіб «різних контрреволюційних елементів», а 1922 р. – ще 8 тис. (Зякун, 2008, с. 155).

Механізм «чисток» був наступний: призначалися місцеві комісії, які навесні року приступали до розгляду контингенту студентства та виявлення претендентів на скорочення. Враховувалися такі фактори, як соціальне походження, академічна успішність, громадська робота і т.д. Сама «чистка» призначалася на осінь (вересень-жовтень місяці). Після оголошення її результатів розпочиналася період апеляцій незгодних, а апелювали, за висловом голови Укрголовпрофосвіти Я. Ряппо, «буквально всі, особливо спекулянтський і міщанський елементи» (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 2009, арк. 28).

Секретар ЦК КП(б)У Михайло Володимирський 27 жовтня 1924 р. бадьоро, з «ком. привітом», звертався з таємною телеграмою до Катеринославського, Одеського і Київського губкомів, де повідомляв їх очільників про те, що «чистки» створили в деяких містах серед учнів «погані настрої», особливо серед «вичищених». Тому партія вимагає про такі настрої повідомляти в ЦК, а також подати матеріали, що вказують на то, як проходять «чистки», скільки звільнено у кожному навчальному закладі і відсоток звільнених за їх соціальним походженням (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 1852, арк. 62).

У деяких документах чистки серед студентства цинічно називалися «розвантаженням» (рос.

«разгрузка» – А. М.). Такі «розвантаження» були дуже дієвим засобом впливу на свідомість молоді та формування лояльності «нової» інтелігенції до радянської влади. Привертає увагу наявність плану «розвантаження», що є принциповим моментом, який чудово ілюструє суть більшовизму. Завдання стояло не просто позбутися у вишах чужих владі вихідців з «ворожих» соціальних прошарків та позбавити їх можливості здобувати вищу освіту. Потрібно було їх знайти, а за умови відсутності – призначити, аби виконати чітко регламентовані, спущені з «гори» норми! Ось, до прикладу, з плану «розвантаження» вишів Одеської губернії дізнаємося, що найбільше скорочення в 1924 – 1925 н. р. чекало на студентів Одеського медичного інституту, де планувалося виключити 45 % учнів, з Одеського політехнічного інституту – 30 %, Інституту народної освіти – 18 %. Найбільше пощастило Одеському сільськогосподарському інституту, звідки мали «вичистити» лише 10 % студентів. Здійснювала «розвантаження» спеціальні комісії (трійки), куди входили ректор-комуніст (або комісар вишу), представник профспілок і секретар комуністичного осередку (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 1854, арк. 66, 67).

1923 р. почалися класові «чистки» в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті. Ці заходи створили тут «атмосферу підозри і недовір'я», з інституту було виключено багато студентів. За свідченням студента В. Гарби, з їхньої групи виключили 14 осіб, що становило 35%. У 1924 р. комісар інституту І. Кіндрат з гордістю писав, що «непролетарський елемент був ізольований від організованого студентства і залишає стіни інституту» (Алещенко, 1997, с. 178).

Особливо болісно «чистки» позначалися на працівниках державних і радянських органів УСРР. Людина, вичищена з партії, фактично не позбавлялася ніяких прав, а вичищена з радянського апарату отримувала «вовчий білет»: вона позбавлялася права на пенсію, на вихідні виплати, знімалася з обліку військовозобов'язаних, бралася на особливий облік біржею праці, позбавлялася можливості працевлаштування в державних чи кооперативних установах. Т. зв. «чистка по першій категорії» (сама жорстка) могла чекати, до прикладу, за одруження на донці торговця! (Центральний державний архів, ф. 22, оп. 1, спр. 13, арк. 3).

У діях радянської влади в Україні у 1920-х роках годі шукати раціональності і логічності. Важко знайти в світовій історії приклад насадження соціальної несправедливості в таких масштабах. В одному з сіл Харківщини перше вилучення майна за несплату податків було здійснене в бідняка, члена місцевого Комітету незаможних селян, звільненого, до того ж, згідно ювілейного маніфесту, від оподаткування. В нього забрали єдиного коня, якого він щойно придбав

за отримані в кредит гроші. Цікаво, що того коня провели поруч з сільрадою, де якраз відбувалося зібрання з самооподаткування.

В іншому районі селян змушувати підписувати такі розписки: «Мені неодноразово радянські органи пропонували здати хліб і я особисто глибоко переконаний, що хліб Радянській державі потрібен, однак я, не зважаючи на це, хліба державі все ж не дам, у чому і підписуюсь» (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 2879, арк. 1, 2).

А от за участь у т. зв. «буксирних бригадах», які, фактично, займалися грабунком своїх односельців, за кожний день колгоспникам оплачувався пересічний денний заробіток у цьому колгоспі! Офіційно тоді це називалося «громадською» роботою (Державний архів, ф. П.-40, оп. 1, спр. 179, арк. 16).

Економічний тиск на т. зв. «нетрудові» елементи міг носити і завуальовані форми. Так, торговці, які працювали на основі патентів І-го і ІІ-го розрядів, мали обов'язково підписатися на більшовицьку періодику. Коли 1925 р. з них зняли цей обов'язок, це призвело до різкого скорочення тиражу багатьох газет. Наслідки цього, до прикладу, відчули на собі видавці подільської газети «Червоний Край», тираж якої після набуття чинності названої постанови зменшився з 14,5 тис. до 12 тис. примірників (Державний архів, ф. П.-29, оп. 1, спр. 183, арк. 53).

Під час виступу В. Я. Чубаря на зібранні партійного осередку заводу «Серп і Молот» 17 листопада 1927 р. йому було передано ряд питань (в письмовій формі), які, згодом, потрапили на стіл Л. М. Кагановича і П. П. Постишева. Серед них:

- Чому матеріальні умови життя робочого класу такі, що робітникам неможливо посилати своїх дітей не тільки до вишів, а важко навчати навіть в семиріччі? Чому навчання в професійних школах стало платним?

- Коли за можливістю отримання середньої і вищої освіти робітники зрівняються із забезпеченими верствами населення країни?

- Чому партія не взяла курс на покращення матеріального стану робочого класу, на усунення житлової кризи – на самі болючі місця в робітників?

- Чому ми говоримо, що в нас свобода слова, зібрань для робітників, у той час, як цієї свободи не існує в самій партії?

Не менш гострими були й решта питань робітників, які свідчили про незаангажованість частини людей ідеологічною мішурою та реальне розуміння існування соціальної несправедливості в країні незважаючи на всі зусилля офіційної пропаганди (Центральний державний архів, ф. 1, оп. 20, спр. 2454, арк. 67).

У «Аналізі дослідження єврейських містечок Жмеринського району. По м. Браїлів» за 1928 р. (переклад з рос. тут і в тексті – А. М.) зустрічаємо: «Таким чином, становище Браїлова стає з кожним

днем все важчим, особливо тяжко з проблемою дитячою, те саме по відношенню до стариків, до декласованого елементу, якого ніяк не можливо включити до соціалістичного сектору, чим скоріше вони помруть, тим краще для нас і для них». Правда, кінець речення закреслений. Підпис повноваженого з єврейських справ такого собі Ойхми (Державний архів, ф. П.-29, оп. 1, спр. 448, арк. 30).

Висновки.

Таким чином, одна з головних причин соціального розшарування суспільства, сформованого комуністичним режимом на території України протягом 1920-х років, носила штучний характер, оскільки базувалася на юридичних нормах та приписах, створених владою задля власних інтересів. Ті особи, які визнавалися владою ворожими елементами, були позбавлені можливості успішно виконувати свої соціальні функції, піклуватися про себе та свої родини в умовах існування багатокладної економіки. Головним критерієм, який визначав життєву долі, а часто й саму можливість фізичного існування людини, було оголошено її походження (як у період Середньовіччя). Така диференціація носила, насамперед, «виховну» функцію – вона формувала в УСРР радянську «нову людину». Окрім того, таке розшарування суспільства позбавляло його консолідації, в тому числі в справі українського державотворення, яке для московської влади завжди

було головною небезпекою в Україні, а особливо – після Визвольних змагань 1917 – 1921 рр.

Особливо цинічною виглядала дискримінацію з боку влади не лише щодо окремих громадян, але й членів їх сімей. Така принизлива практика не тільки позбавляла цілі родини засобів до існування, але й формувала в молодого покоління комплекс меншовартості, часто змушувала молодь вчиняти протиправні дії та ставати на злочинний шлях. Все це створювало особливу атмосферу існування в закритій від світу комуністичній системі, коли відсутність ув'язнених у родині було скоріше винятком, ніж нормою. Створена в 1930-х роках розгалужена мережа виправних таборів та в'язниць також перетворилася на засіб формування « нової людини », яка звикла до постійного контролю й відсутності прав і свобод.

Зауважимо, наведені вище приклади не розкривають всього розмаїття соціальної дискримінації в радянській Україні того часу. Окремого слова заслуговує поділ на види сільського населення (« кулаки », « підкулачники », « середняки » і тд.) та відповідна державна політика щодо кожної категорії. Втім, Голодомор 1932 – 1933 рр. довів цілковиту умовність такого поділу, оскільки після нього стало зрозуміло, що мова йде про геноцид проти всієї української нації, а не окремих частин суспільства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Алещенко, М. І. (1997). Подільська аграрно-технічна академія: сторінки історії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*, 1(3), 173-188.
- Борисенко, М. (2003). Житлова криза та комунальна політика радянського уряду в Україні (1920-ті роки). *Етнічна історія народів Європи*, 15, 45-50.
- Вебер, М. (1999). Идея социализма. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 3, 23-31.
- Вибірчі інструкції ЦВК СРСР та ВУЦВКу. (1927). Дніпропетровськ: Поліграфтрест.
- Віхров, М. (2022, Серпень 1). Синдром розпаду. Коротко про психопатологію рашизму. *Український тиждень*. Відновлено з <https://tyzhden.ua/World/255438>
- Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. (1887). Киев: Типограф. Киевского военного округа, Ч.1.
- Горюнова, Е. (2002). Начало массовых политических репрессий в крымской деревне в 20-х годах XX века. *Культура народов Причерноморья*, 31, 88-92.
- Гуменюк, А. О. (1993). Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.). *Український історичний журнал*, 10, 77-85.
- Державний архів Вінницької області.
- Добкин, А. И. (1992). Лиценцы. 1918–1936 гг. Звенья. *Исторический альманах*, 2, 600-628.
- Єфіменко, Г. Г., Кульчицький С. В., Пиріг Р. Я., Скальський В. В., & Якубова Л. Д. (2021). *Україна й українці в постімперську добу (1917–1939)*. Київ: Академперіодика.
- Жезицький, В. Й. (1997). *Політичні репресії на Поділлі в 20 – 30-х рр.: загальні тенденції і регіональні особливості*. (Дис. канд. істор. наук). Київ: Інститут історії України НАН України.
- Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. (1931). Харків: *Пролетар*, 24, (Ст. 185).
- Зякун, А. І. (2008). Українська інтелігенція: соціальний портрет крізь 20 – 30-ті роки XX ст. *Сучасна картина світу: природа, суспільство, людина. (Збірник наукових праць)*. (с.153-161). Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ».
- Кругляк, Б. А. (1992). *Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века. (На материалах Украины)*. Самара: Самарский университет.
- Лаас, Н. (2008). Соціальна стратифікація радянського суспільства: концептуальні пошуки в англомовній історіографії другої половини XX – початку XXI ст. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей*, 14, 104-116.
- Мешкова, С. І. (2012). Харків'яни-«позбавленці» в роки нової економічної політики (1921-1929 рр.). *Вісник НТУ «ХПИ»*, 65(971), 42-51.
- Нестеренко, О. О. (1952). *Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX – на початку XX ст.* Київ: Держполітвидав УРСР.

- Новікова, А. О. (2014). Соціальна опіка в Харкові (кінець 1919 – 1934 рр.): історіографія проблеми. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія і географія»*, 51, 173-178.
- Основные итоги правительства УССР за 1929 и 1930 годы: К районным съездам Советов 1931 года.* (1931). Харьков: Изд-во секретариата ВУЦВК и СНК УССР.
- Смирнова, Т. М. (2003). *«Бывшие люди» Советской России: стратегии выживания и пути интеграции. 1917–1936 годы.* Москва: Мир истории.
- Стародубець, Г., & Стародубець, В. (2018). Інститут «позбавленців» як об'єкт репресивної політики більшовицької влади 1920-х років. *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина»*, 3, 36-40.
- Твердовський, А. Ю. (2016). Радянська політика соціального забезпечення населення у контексті становлення тоталітарної держави та суспільства у 1920-х рр. (за матеріалами Держархіву Херсонської області). Ч. 2. *Наукові праці Запорізького національного університету*, 45, Т. 1, 200-206.
- Тихонов, В. И., Тяжелников, В. С., & Юшин, И. Ф. (1998). *Лишение избирательных прав в Москве в 1920–1930-е гг. Новые архивные материалы и методы обработки.* Москва: Изд-во объединения «Мосгорархив».
- Фицпатрик, Ш. (1990). Классы и проблема классовой принадлежности в Советской России 1920-х годов. *Вопросы истории*, 8, 16-31.
- Фицпатрик, Ш. (2008). *Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы.* Москва: Фонд первого президента России Б. Н. Ельцина.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України.*
- Щербина, І. В. (2014). Виселення неспланованої України та ренационалізація Радянською Державою їхнього житла (кінець 1920-х – початок 1930-х років). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*, 2(33), 34-39.
- Alexopoulos, G. (1996). *Rights and Passage; Marking Outcasts and Making Citizens in Soviet Russia, 1926–1936.* (Ph.D. diss.). Chicago.
- Bauer, R., Inkeles, A., & Kluckhohn, C. (1961). *How the Soviet system works: Cultural, psychological and social themes.* New York: Vintage books.
- Brovkin, V. (1998). *Russia after Lenin: 1925–1929.* London, New York.
- Fitzpatrick, S. (1993). Construction of Social Identity on Soviet Russia. *Journal of Modern History*, 65 (4), 745-770.
- Kimerling, E. (1982). Civil Rights and Social Policy in Soviet Russia, 1918–1936. *The Russian Review*, 41(1), 24-46.
- Shearer, D. (2018). Stalin at War, 1918–1953. Patterns of Violence and Foreign Threat. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 66(2), 188-217.

REFERENCES

- Alexopoulos, G. (1996). *Rights and Passage; Marking Outcasts and Making Citizens in Soviet Russia, 1926–1936.* (Ph.D. diss.). Chicago.
- Alieshchenko, M. I. (1997). Podilsky Agrarian and Technical Academy: Pages of History. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu: istorichni nauky*, 1(3), 73-188.
- Bauer, R., Inkeles, A. & Kluckhohn, C. (1961). *How the Soviet system works: Cultural, psychological and social themes.* New York: Vintage books.
- Borysenko, M. (2003). The Housing Crisis and the Communal Policy of the Soviet Government in Ukraine (1920s). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 15, 45-50.
- Brovkin, V. (1998). *Russia after Lenin: 1925–1929.* London, New York.
- Central State Archive of Public Associations of Ukraine.*
- Collection of Laws and Orders of the Worker-peasant Government of Ukraine. (1931). Kharkiv: *Proletar*, 24, St. 185.
- Dobkyn, A. Y. (1992). Deprived. 1918–1936. *Zvenia. Ystorycheskyi almanakh*, 2, 600-628.
- Election Instructions of the Central Committee of the USSR and the Ukrainian Central Committee.* (1927). Dnipropetrovsk: Polihraffrest.
- Fitzpatrick, S. (1990). Classes and the Problem of Class Belonging in Soviet Russia in the 1920s. *Voprosy istoryy*, 8, 16-31.
- Fitzpatrick, S. (1993). Construction of Social Identity on Soviet Russia. *Journal of Modern History*, 65(4), 745–770.
- Fitzpatrick, S. (2008). *Everyday Stalinism. Social history of Soviet Russia in the 30s.* Moskva: Fond pervogo prezydenta rossyy B. N. Eltsyna.
- Horiunova, E. (2002). The Beginning of Mass Political Repressions in the Crimean Countryside in the 20s of the 20th Century. *Kultura narodov Prychernomoria*, 31, 88-92.
- Humeniuk, A. O. (1993). Social and National Structure of the Urban Population of Right Bank Ukraine (Second Half of the 19th Century). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 10, 77-85.
- Kimerling, E. (1982). Civil Rights and Social Policy in Soviet Russia, 1918-1936. *The Russian Review*, 41(1), 24-46.
- Kruhliak, B. A. (1992). *Domestic Trade in Russia in the late 19th and early 20th centuries. (On the materials of Ukraine).* Samara: Samarskyi unyversytet.
- Laas, N. (2008). Social Stratification of Soviet Society: Conceptual Searches in English-language Historiographies of the Second Half of the 20th – Beginning of the 21st Century. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka: Zbirnyk statei*, 14, 104-116.
- Meshkovaia, S. I. (2012). Kharkiv Residents-«Dispossessed» during the Years of the New Economic Policy (1921-1929). *Visnyk NTU «KhpI»*, 65(971), 42-51.
- Military and statistical review of the Volyn province.* (1887). Kyiv: Typohraf. Kyevskoho voennoho okruha, 1.

- Nesterenko, O. O. (1952). *The Development of Capitalist Industry and the Formation of the Proletariat in Ukraine at the End of the 19th and the Beginning of the 20th Centuries*. Kyiv: Derzhpolityvdav USSR.
- Novikova, A. O. (2014). Social Care in Kharkiv (end of 1919-1934): Historiography of the Problem. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Seriiia «Istoriia i heohrafiia»*, 51, 173-178.
- Shcherbyna, I. V. (2014). Eviction of the Nepmani of Ukraine and Renationalization of their Housing by the Soviet State (late 1920s – early 1930s). *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriiia «Istoriia»*, 2 (33), 34-39.
- Shearer, D. (2018). Stalin at War, 1918–1953. Patterns of Violence and Foreign Threat. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 66(2), 188-217.
- Smyrnova, T. M. (2003). *«Former People» of Soviet Russia: survival strategies and ways of integration. 1917–1936*. Moskva: Myr ystoryy.
- Starodubets, H., Starodubets, V. (2018). The Institute of «Enjoyment» as an Object of the Repressive Policy of the Bolshevik Government in the 1920s. *Visnyk Derzhavnoho arkhivu Khmelnytskoi oblasti «Podilska starovyna»*, 3, 36-40.
- State archive of Vinnytsia region.*
- The Main Results of the Government of the Ukrainian SSR in 1929 and 1930: To the District Congresses of Soviets in 1931.* (1931). Kharkov: Yzd-vo sekretaryata VUTsVK y SNK USSR.
- Tverdovskyi, A. Yu. (2016). The Soviet policy of social welfare of the population in the context of the formation of a totalitarian state and society in the 1920s (based on the materials of the State Archives of the Kherson region). Ch. 2. *Naukovi pratsi Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 45 (1), 200-206.
- Tykhonov, V. Y., Tiazhelnykov, V. S., & Yushyn, Y. F. (1998). *Disenfranchisement in Moscow in the 1920s–1930s. Novye arkhivnye materialy i metody obrabotky*. Moskva: Yzd-vo objedyneniya «Moshorarkhyv».
- Veber, M. (1999). The Idea of Socialism. *Zhurnal sotsyolohyy y sotsyalnoi antropolohyy*, 3, 23-31.
- Vikhrov, M. (2022, August 1). Disintegration Syndrome. Briefly about the Psychopathology of Racism. *Ukrainskyi tyzhden*. Retrieved from <https://tyzhden.ua/World/255438>
- Yefimenko, H. H., Kulchytskyi, S. V., Pyrih, R. Ya., Skalskyi, V. V., & Yakubova, L. D. (2021). *Ukraine and Ukrainians in the Post-imperial Era (1917–1939)*. Kyiv: Akadempriodyka.
- Zhezytskyi, V. Y. (1997). *Political Repressions in Podillya in the 1920s and 1930s: General Trends and Regional Features*. (Dys. kand. istor. nauk). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- Ziakun, A. I. (2008). Ukrainian Intelligentsia: a Social Portrait through the 20s and 30s of the 20th Century. *Suchasna kartyna svitu: pryroda, suspilstvo, liudyna. (Collection of Scientific Papers)*. (pp. 153-161). Sumy: DVNZ «UABS NBU».